
Filosofie a kritická teorie¹

MAX HORKHEIMER, HERBERT MARCUSE

Předběžná poznámka. *Na stat' o tradiční a kritické teorii, která byla uveřejněna v posledním čísle, navázala řada podrobných diskusí. Nejdůležitější téma přitom představovala otázka významu filosofie, a zejména současné role myšlení. Podkladem našeho pojednání byly následující příspěvky.*

M.H.

I

Ve své stati *Tradiční a kritická teorie*² jsem poukázal na odlišnost dvou způsobů poznání; první byl založen v *Rozpravě o metodě*, jejíž výročí vydání jsme letos oslavili, druhý v *Kritice politické ekonomie*. Teorie v tradičním, Descartem založeném smyslu, která se dnes živě uplatňuje ve všech odborných vědách, pořádá zkušenost na základě kladení otázek, které vyvstávají v souvislosti s reprodukcí života v současné společnosti. Forma znalostí v systémech jednotlivých disciplín je taková, že z nich za daných okolností může čerpat celá řada východisek. Sociální geneze problémů, reálné situace, ve kterých je věda používána, účely, k nimž je využívána, jsou pro ni samu něčím vnějším. – Předmětem kritické teorie společnosti jsou naproti tomu lidé jakožto autoři veškerých svých historických životních forem. Vztahy skutečností, z nichž vychází věda, se jí nejeví jako danosti, které by se měly pouze konstatovat a předem vypočítat podle zákonů pravděpodobnosti. To, co je dáno, už nezávisí pouze na přírodě, nýbrž také na tom, jak je člověk schopen ji ovládnout. Předměty a způsob vnímání, kladení otázek a smysl jejich zodpovídání vypovídají o lidské činnosti a stupni její moci.

---

¹ Přeloženo z německého originálu: Horkheimer, M., Marcuse, H., Philosophie und kritische Theorie. *Zeitschrift für Sozialforschung*, VI, 1937, s. 631-647. Paris, Librairie Félix Alcan. © Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. Translation © I. část – Ondřej Štech a Alena Bakešová, II. část – Alena Bakešová; pozn. red.

² Horkheimer, M., Tradiční a kritická teorie. Přel. P. Binková. *Aluze*, 2001, č. 1, s. 74-106.

Pokud jde o vztah materiálu zdánlivě posledních skutečností, jehož se musí odborník přidržovat, k lidské produkci, má kritická teorie společnosti blízko k německému idealismu; od Kanta uplatňoval německý idealismus tento dynamický moment jako protiklad uctívání skutečností a s ním spojeného sociálního konformismu. „Tak jako je tomu ... v matematice,“ říká se u Fichte,³ „je tomu v celém světovém názoru; rozdíl je jen ten, že při konstruování světa si člověk své konstruování neuvědomuje, neboť je pouze nutné a nemá co dělat se svobodou.“ Tato myšlenka platila v německém idealismu obecně. Činnost, která se objevuje v daném materiálu, však německý idealismus pokládá za duchovní, patřila k nadempirickému vědomí o sobě, k absolutnímu já, k duchu, a proto překonání její temné, nevědomé, iracionální stránky spadalo zásadně do nitra osoby, do smýšlení. Podle materialistického pojetí jde naproti tomu u oné základní činnosti o společenskou práci, jejíž třídní forma vtiskuje svou pečeť všem způsobům lidských reakcí, včetně teorie. Racionální osvojení procesů, v nichž se konstituuje poznání a jeho předmět, jejich podřízení kontrole vědomí, tudíž neprobíhá v čistě duchovní oblasti, nýbrž kryje se se zápasem o určité životní formy v realitě. Jestliže vypracování teorií v tradičním smyslu představuje v dané společnosti určitou profesi, která je vymezena vůči ostatním vědeckým či jiným činnostem, přičemž nepotřebuje nic vědět o dějinných cílech a tendencích, s nimiž je takováto činnost spojena, pak kritická teorie se při utváření svých kategorií a ve všech fázích svého postupu řídí zcela vědomě zájmem o rozumnou organizaci lidské aktivity, a je jí také uloženo vše objasnit a legitimizovat. Nejde jí totiž pouze o účely, jak jsou předznačeny existujícími životními formami, nýbrž o lidi se všemi jejich možnostmi.

Potud kritická teorie uchovává kromě dědictví německého idealismu právě dědictví filosofie; není nějakou výzkumnou hypotézou, která prokazuje svůj užitek při vládnutí, nýbrž je neoddělitelným momentem dějinného úsilí vytvořit takový svět, který naplňuje lidské potřeby a schopnosti. Při veškerém vzájemném působení mezi kritickou teorií a odbornými vědami, na jejichž pokrok se ona sama vždy orientovala a na něž již sedmdesát let působí osvobozujícím a podněcujícím vlivem, jí nikdy nejde pouze o zmnožení vědění jako takového, nýbrž jde jí o osvobození člověka ze zotročujících poměrů. V tom se shoduje s řeckou filosofií, a to ani ne tak v jejím helénistickém období rezignace, jako spíše v jejím rozkvětu za Platóna a Aristotela. Jestliže se stoikové a epikurejci po marných politických projektech oněch dvou filosofů uchýlili k nauce individualistických praktik, pak nová dialektická filosofie zůstala věrna poznání, že

³ Fichte, J. G., Logik und Metaphysik. In: týž, *Nachgelassene Schriften*. Bd. 2. Berlin, Junker und Dünhaupt 1937, s. 47.

svobodný rozvoj jedinců závisí na rozumném uspořádání společnosti. Důkladně prověřovala současné poměry, a tím se stala kritikou ekonomie.

Kritika však není totožná se svým předmětem. Není tomu tak, že by z filosofie vykryštovala věda o národním hospodářství. Zákruty matematické národní ekonomie našich dnů jsou s to udržet souvislost s tím, co je podstatné, právě tak málo, jako odborná pozitivistická nebo existenciální filosofie. Pojmy oné disciplíny ztratily vztah k základním poměrům epochy. Jestliže přísné zkoumání odedávna vyžadovalo izolování struktur, pak dnes již nejsou, jako u Adama Smitha, vodítkem vědomé, vývoj urychlující historické zájmy; zmizela příslušnost moderních analýz k nějakému, na skutečné dějiny zaměřenému celku poznání. Vytvoření vztahu ke skutečnosti a k určitým účelům je přenecháno druhým, nebo pozdější době, anebo náhodě. Dokud tu existuje společenská poptávka a dokud jsou vědy uznávány, nikterak se tím neznepokojují, anebo přesouvají starost na jiné disciplíny, například na sociologii nebo odbornou filosofii, které pak zase dělají totéž. Věda tím sama mlčky potvrzuje jako soudce nad svým smyslem a svou hodnotou ony síly, které jsou ve společnosti rozhodující – současné panství –, a tím prohlašuje poznání za bezmocné.

Na rozdíl od moderních odborných věd si však kritická teorie společnosti uchovala svůj filosofický charakter i jako kritika ekonomie: jejím obsahem je odhalování skutečného obsahu protikladných pojmů, které jsou pevně zakotveny v hospodářství: spravedlivé směny a prohlubování sociální nespravedlnosti, svobodného hospodářství a panství monopolů, produktivní práce a utužování vztahů brzdících výrobu, zachování života společnosti a zbídačování národů. Nejde tu ani tak o to, co se nemění, jako spíše o dějinný pohyb epochy, která má skončit. *Kapitál* je ve svých analýzách stejně přesný jako kritizovaná národní ekonomie, ale pokud jde o nejdetailejší odhady izolovaných, periodicky se opakujících procesů, zůstává hybným motivem právě poznání historického vývoje celku. Tím, co vyznačuje rozdíl oproti čistě odborným pojednáním, není nějaký zvláštní filosofický předmět, nýbrž onen zřetel na tendence celé společnosti, který je ještě rozhodující i v nejabstraktnějších logických a ekonomických úvahách.

Filosofická povaha kritické teorie vyniká nejen ve srovnání s naukou o národním hospodářství, nýbrž také ve srovnání s ekonomismem v praxi. K boji s harmonistickými iluzemi liberalismu, k odhalování jeho bytostných rozporů a abstraktnosti jeho pojmu svobody dochází doslova na nejrůznějších místech světa, nezřídka se však tento boj převrací v reakční frázi. To, že by hospodářství mělo lidem sloužit, místo aby je ovládalo, říkají právě ti, kteří by v hospodářství odjakživa rádi viděli pouze své vlastní příkazce. Celek a společenství se vyjasní tam, kde je vůbec nelze myslet bez vylučujícího protikladu k individu, tedy

na základě jejich prostého smyslu, jsou kladeny v jedno s upadajícím řádem, který člověk sám hájí. V pojmu svatého egoismu a životního zájmu ješitné národní pospolitosti je zájem skutečných lidí na ničím neomezovaném rozvoji a šťastné existenci zaměňován s hladem rozhodujících skupin po moci. Vulgární materialismus špatné praxe, kterou kritizuje materialismus dialektický, se stal – zastřen idealistickými frázemi, jejichž průhlednost má svůj půvab pro ty nejspolehlivější přívržence – pravým náboženstvím doby.⁴ Jestliže odborné myšlení odmítá v horlivém konformismu každé vnitřní spojení s takzvanými hodnotovými soudy a odděluje s nezlomnou důkladností poznání od zaujímání praktických stanovisek, myslel to nihilismus držitelů moci ve skutečnosti s takovouto reálností brutálně vážně. Hodnotové soudy podle něj nepatří ani do lidového básnictví či před lidový soud, v žádném případě nepatří před instanci myšlení. Naproti tomu kritická teorie, jejímž cílem je štěstí všech jedinců, se nesmíří – na rozdíl od vědeckých služebníků autoritářských států – s přetrváváním bídy. Nazírání samého rozumu, které bylo pro starou filosofii nejvyšším stupněm štěstí, se v novějším myšlení změnilo v materialistický pojem svobodné, sebe samu určující společnosti; z idealismu tu přitom zůstává předpoklad, že člověk má ještě i jiné možnosti než rozplynout se v tom, co existuje právě dnes, jiné než akumulovat moc a zisk.

Jestliže se jednotlivé momenty kritické teorie ukazují v převráceném smyslu v protichůdné teorii a praxi, pak se po porážce všech pokrokových snah ve vysoce rozvinutých evropských zemích rozšířil zmatek i mezi jejich nositeli. Nejbližším historickým cílem je ve skutečnosti odstranění společenských poměrů, které v současnosti brzdí vývoj. Odstranění je však dialektický pojem. Převzetí soukromého vlastnictví státním, průmyslový růst, ba i sama rostoucí spokojenost mas jsou prvky, o jejichž dějinném významu rozhoduje teprve povaha celku, k němuž náležejí. Jakkoli důležité mohou být ve srovnání se zastaralými poměry, mohou být přece jen strženy do zpětného pohybu. Starý svět zajde na překonaný princip hospodářské organizace. S tím je spojen kulturní úpadek. Prvotní příčinou bídy je ekonomika – a teoretická i praktická kritika se má zaměřit nejprve na ni. Ale pokud by se i formy budoucí společnosti posuzovaly výhradně podle jejího hospodářství, šlo by tu o myšlení mechanistické, a nikoli dialektické. Dějinná změna se týká také vztahu kultur-

⁴ Forma a obsah víry nejsou navzájem netečné. To, čemu se věří, zpětně působí na akt pokládání za pravdu. Obsahy lidové ideologie, které se přičií stavu ducha v průmyslovém světě, se nestávají součástí našeho vědomí jako pravda. I ti nezávislejší je ve svém myšlení zastávají jen povrchně, všichni ostatně vědí, o co tu jde. Jestliže posluchači rozumí mluvčímu v tom smyslu, že on sám nevěří tomu, co říká, jeho moc se jen posílí. Užívají si jeho vzteku. Když to jde velmi špatně, toto společenství samozřejmě neobstojí.

ních sfér, a jestliže za současného stavu společnosti ovládá lidi hospodářství, a vytváří tak páku, pomocí níž lze daný stav zvrátit, pak v budoucnu mají lidé – vzhledem k přirozeným nutnostem – sami určovat veškeré své vztahy; nahrazená ekonomická data tedy ani nebudou měřítkem, jímž by se měla jejich pospolitost poměřovat. Platí to i pro období přechodu, v němž politika získává v poměru k ekonomice novou samostatnost. Teprve na jeho konci se politické problémy rozplynou v otázkách čisté věcné správy. Ale ještě předtím se vše může změnit ve svůj opak, dokonce i povaha přechodu zůstává neurčitá.

Ekonomismus, na který je kritická teorie leckde, kde se o ní mluví, redukována, nespočívá v tom, že by byl ekonomickému příkládán přílišný význam, nýbrž v tom, že je zužováno. Původní, k celku směřující význam kritické teorie mizí za odvoláváním se na ohraničené jevy. Současné hospodářství je podle ní bytostně určeno tím, že produkty, které lidé vyrábějí nad rámec své vlastní spotřeby, neprecházejí bezprostředně do rukou společnosti, nýbrž jsou převáděny do soukromého vlastnictví. Odstraněním tohoto stavu je ve skutečnosti míněn vyšší princip hospodářské organizace, a v žádném případě nějaká filosofická utopie. Starý princip vhání lidstvo do katastrof. Avšak pojem zespolečenštění, který vyznačuje změnu, neobsahuje pouze prvky, jimiž se zabývá nauka o národním hospodářství nebo také právní věda. Podřízení průmyslové výroby státní kontrole je dějinný fakt, jehož význam ve smyslu kritické teorie je třeba teprve analyzovat. Zda jde o zespolečenštění v jeho vlastním smyslu, do jaké míry se tedy přitom rozvíjí vyšší princip, závisí nejen na změně určitých vlastnických vztahů a na zvýšení produktivity v nových formách společenské spolupráce, nýbrž právě tak na povaze a vývoji společnosti, v níž toto vše probíhá. Záleží na tom, jak přesně jsou nové výrobní vztahy uzpůsobeny. I když zpočátku ještě přetrvávají „přirozená privilegia“, která jsou podmíněna individuálním nadáním a výkonností, jejich místo nesmějí v každém případě zaujmout žádná nová společenská privilegia. V tomto prozatímním stavu nemá být nerovnost fixována, musí být spíše v rostoucí míře překonána. K obsahu pojmu zespolečenštění patří problém, co a jak se vyrábí, zda existují relativně pevné skupiny se zvláštními zájmy, zda jsou udržovány sociální rozdíly, nebo se snad dokonce prohlubují, dále sem patří aktivní vztah jednotlivců k vládě, vztah všech rozhodujících, individuů se týkajících činů státní správy k jejich vlastnímu vědění a vlastní vůli, závislost všech podmínek, které jsou lidé s to ovlivnit, na tom, na čem se skutečně dohodnou, zkrátka, stupeň vývoje podstatných momentů reálné demokracie a sdružování. Žádné z těchto určení nelze oddělit od ekonomických poměrů a kritika ekonomismu vůbec nespočívá v odklonu od ekonomické analýzy, nýbrž v naléhání na její úplnost a historicky naznačený směr. Dialektická teorie nevychází při své kritice z nějaké čiré ideje. Již ve své idealistické podobě

se vypořádala s představou něčeho, co je dobré samo o sobě a co je pouze srovnáváno se skutečností. Nesoudí podle toho, co je nadčasové, nýbrž podle toho, co je aktuální právě teď. Zatímco totalitní státy krácejí k částečnému znárodnění vlastnictví, i ony se odvolávají na pospolitost a kolektivní praktiky. Jejich lež je zjevná. Ale i tam, kde jde o poctivou snahu, je dialektickou funkcí kritické teorie srovnávat každou historickou etapu nejen s jednotlivými izolovanými daty a pojmy, nýbrž i s jejím původním, celkovým obsahem, její funkcí je starat se o to, aby v ní byl stále živý. Správná filosofie dnes neustupuje od konkrétních ekonomických a sociálních analýz a nesměřuje k prázdným, bezvztahným kategoriím, nýbrž naopak brání tomu, aby se ekonomické pojmy přeměnily ve vyprázdňenou, s ničím nesouvisející detailní práci, která je způsobila zakrývat po všech stránkách realitu. Kritická teorie se nikdy nestala odbornou ekonomickou vědou. Závislost politiky na hospodářství byla jejím předmětem, a nikoli jejím programem.

Z těch, kdo se dnes na kritickou teorii odvolávají, ji někteří s plným vědomím degradují v pouhou racionalizaci jejích jednotlivých projektů; jiní se přidržují pojmů, které se staly plytkými, a dokonce se odcizily původnímu znění, a tak z ní činí vyrovnávající ideologii, jíž každý rozumí, protože si přitom nic nemyslí. Dialektické myšlení však již od svého vzniku představuje nejpokročilejší stupeň poznání – a pouze z něj může nakonec vzejít rozhodnutí. Jeho nositelé byli v dobách obratu k horšímu ještě stále relativně izolováni, a i to mají společné s filosofií. Dokud myšlení s konečnou platností nezvítězilo, nemůže se nikdy cítit ve stínu moci v bezpečí. Vyžaduje nezávislost. Ale jestliže dnes jeho pojmy, které mají svůj původ ve společenských hnutích, vyznívají naplano, protože za ním nestojí téměř nic než jeho pronásledovatelé, pak pravda přece jen vyjde najevo, neboť cíl rozumné společnosti, který je dnes, zdá se, uchován pouze ve fantazii, má skutečně svůj základ v každém člověku.

Nejde tu o žádné uklidňující ujištění. Naplnění možností závisí na dějinných bojích. Pravda o budoucnosti není konstatováním toho, co je dáno, byť jen se zvláštním indexem. Svou roli přitom hraje vlastní vůle, která se nesmí nechat ukolébat, má-li se předpověď naplnit. A dokonce ani po ustavení nové společnosti by štěstí jejích členů neskýtalo ekvivalent k nouzi těch, kteří hynou ve společnosti dnešní. Teorie nezjednává spásu svým nositelům. Je nerozlučně spjata s určitým puzením a vůlí, přesto však nekáže psychický stav jako stoa nebo křesťanství. Mučedníci svobody nehledali svůj duševní klid. Jejich filosofií byla politika. Jestliže jejich duše zůstala tváří v tvář hrůze klidná, přece se onen klid nestal jejich cílem. Ani jejich strach proti nim nemohl svědčit. Mocenské soustrojí se od časů Galileiho pokání a odvolání opravdu nestalo drsnějším; jestliže v devatenáctém století zaostávalo za jinými maši-

nériemi, pak v posledních desetiletích svůj odstup bohatě dohnalo. I v tom se konec epochy ukazuje jako návrat počátku na vyšším stupni. Jestliže je podle Goetha za štěstí pokládána osobnost, pak až jiný básník připojil, že i její vlastnění je založeno sociálně a může se kdykoli ztratit. Fašista Pirandello znal svou dobu lépe, než sám tušil. Za totalitního panství špatnosti si lidé mohou zachovat nejen svůj život, ale i své já pouze náhodou a odvolání dnes znamenají ještě méně než v renesanci. Filosofie, která se domnívá, že svůj klid najde sama u sebe, u nějaké pravdy, tudíž nemá co dělat s kritickou teorií.

Max Horkheimer

II

Kritická teorie společnosti se již od svých počátků vždy zabývala také filosofickými problémy. V době jejího vzniku – ve třicátých a čtyřicátých letech 19. století – byla filosofie nejpokročilejší formou vědomí; skutečné poměry v Německu ještě za touto formou rozumu zaostávaly. Kritika stávajících poměrů tu začala jako kritika tohoto vědomí, protože jinak by svůj předmět ještě pojímala na nižší dějinné úrovni než v zemích mimo Německo, kde se již stala realitou. Poté co kritická teorie učinila za celek existujícího světa odpovědnými ekonomické poměry a poté co uchopila „celkovou souvislost“ společenské skutečnosti, stala se filosofie jakožto samostatná věda této celkové souvislosti jaksi nadbytečnou. Nejen to. Ekonomie se nyní mohla pouštět i do těch problémů, které se týkaly možností člověka a rozumu.

Filosofie se tak objevuje v ekonomických pojmech materialistické teorie. Každý z těchto pojmů je více než jen pojmem ekonomickým ve smyslu odborné vědy o hospodářství. Je více díky tomu, že teorie vznáší nárok na úplné vysvětlení celku člověka a jeho světa ze společenského bytí. Bylo by ale chybou, kdyby se ekonomické pojmy, s odvoláním na tuto okolnost, znovu rozplynuly v pojmy filosofické. Filosofické obsahy věcí, které se stávají relevantními pro teorii, musí být naopak rozvíjeny spíše z ekonomické souvislosti. Obsahují totiž odkazy k poměrům, na které zapomínat znamená ohrozit teorii jako celek.

Podle přesvědčení svých zakladatelů je kritická teorie společnosti bytostně spojena s materialismem. Neznamená to, že se tím jakožto určitý filosofický systém staví proti jiným filosofickým systémům. Teorie společnosti je ekonomický systém, nikoli systém filosofický. Materialismus spojují se správnou teorií společnosti především dva momenty: starost o lidské štěstí a přesvědčení, že